

УДК:349.6(477)

*Я.О.Герасименко, здобувачка
при кафедрі екологічного права
Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Проблеми правової охорони, раціонального використання й відтворення природних ресурсів охоплюють надзвичайно широке коло питань, нерозривно пов'язаних з перспективами добробуту й розвитку суспільства, рівнем науково-технічного прогресу, освіти й культури населення. На даний час їм як ніколи надається серйозного значення і важливість їх зрозуміла, але багато актуальних питань дуже далеких від необхідної повноти їх вирішення. Особливо це стосується охорони й використання тваринного світу.

Ця проблематика завжди хвилювала фахівців. Їй присвятили свої публікації такі вчені, як С.А. Боголюбов, М.М. Бринчук, А.П. Гетьман, Р.К. Гусев, Д.П. Дичюте, О.С. Колбасов, С.С. Константініді, О.І. Крассов, І.О. Краснова, І.Ф. Панкратов, В.В. Петров, Н.А. Сиродоев, В.Е. Флінт, Ю.С. Шемшученко та ін.

У цій царині знання і практики, незважаючи на значний прогрес і досягнуті в останні роки

певні успіхи у справі збереження досить великого числа видів тваринного світу, цінних у господарюванні, однією з основних, гострих і злободенних проблем залишається збереження всього видового різноманіття живих істот, перш за все генофонду рідкісних біологічних і тих, що знаходяться під загрозою зникнення.

У їх вирішенні важлива роль належить праву [18, с. 25, 214]. Завдяки притаманним праву властивостям загальнообов'язкової нормативності, його формальній визначеності, дії через суб'єктивні права й обов'язки, забезпеченості державним примусом, воно має юридичну силу, служить гарантією реалізації екологічних вимог. Разом із тим умови й вимоги, що містяться у правових нормах, виконуються й досягають своєї мети лише за наявності в них взаємозв'язку наукового обґрунтування, забезпечення їх виконання необхідними організаційними, фінансовими й матеріально-технічними засобами з вихованням у членів

суспільства необхідного екологічного світогляду. Якщо такий взаємозв'язок здійснюватиметься постійно й незмінно, тільки тоді стане реальним досягнення основної стратегічної мети – кількісного і якісного відтворення видів тварин до рівня, за якого їм уже не загрожуватиме небезпека зникнення і втрати природного генофонду. Право, яке є загальним для всього тваринного світу, як зазначає юрист-філософ Давнього Риму Ульпіан, притаманне не тільки людському роду, а і усім тваринам і птахам, на землі й у воді. Повага до нього приховується в самих глибинах біосоціальних коренів людей, як стверджує С.С. Алексєєв [2, с. 569].

Слід звернути увагу на те, що міжнародні зусилля щодо збереження біорізноманіття тривають всього близько 100 років. У 1902 р. в Парижі низка країн підписала Міжнародну конвенцію про охорону птахів, яку можна вважати першим міжнародним правовим документом з охорони біорізноманіття [4].

Ініціатором створення в 1948 р. Міжнародної Червоної книги є Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів (МСОП, IUCN) – міжнародна неурядова організація при ЮНЕСКО з консультативним статусом, яка в 1984 р. об'єднувала вже 502 організації зі 130 країн світу. Цей союз звертав увагу на

питання охорони особливо цінних природних об'єктів, пам'яток світового рівня, а також окремих видів тваринного й рослинного світу, яким загрожує зникнення. Ним була проведена значна робота: а) підготовлені проекти міжнародних конвенцій про охорону водно-болотних угідь, б) про обмеження міжнародної торгівлі видами тваринного й рослинного світу, які знаходяться в критичному стані, в) про охорону тварин Арктики. Уже з 1949 р. МСОП почала збирати інформацію про рідкісних тварин і рослини. Знадобилося 14 років у 1963 р. з'явилася перша Червона книга МСОП (Red Data Book), що містить інформацію стосовно видів тваринного світу, які потребують охорони.

У 1981 р. за участю Світового центру моніторингу навколишнього природного середовища в Кембриджі почали виходити видання, в титулі яких значилося «Червона книга МСОП». У 1949 р. було створено спеціальну громадську Комісію з рідких видів (Species Survival Commission), першим головою якої став С. Бойл [1, с.55, 56]. Від СРСР до неї були обрані Г.П. Дементьєв (1956 р.), А.Г. Банников (1960 р.), В.Г. Гептнер (1966 р.). За основну свою мету Комісія ставила створення світового анованого списку тварин, яким загрожує зникнення. Щоб підкреслити

особливу значимість цього кадастру, П. Скотт, який очолював цей громадський орган аж до 1978 р., запропонував назвати його Червоною книгою, оскільки червоний колір є сигналом небезпеки [3, с.14-24]. Червона книга МСОП охоплює тваринний світ у глобальному масштабі і містить рекомендації з його охорони, адресовані країнам та урядам, на території яких склалася загрозлива для нього ситуація. Ці рекомендації мали загальний характер, а тому важливим доповненням до Червоної книги МСОП стали національні Червоні книги [3, с.24].

Створення Червоної книги СРСР започаткував перший список птахів і ссавців для Червоної книги МСОП, підготовлений Г.П. Дементьевим, В.Г. Гептнером, А.А. Насимовичем, А.Г. Банниковим та іншими зоологами в 1961-1964 рр. Її видання було приурочене до відкриття ХІУ Генеральної асамблеї Міжнародного союзу охорони природи (IUCN), що проходила в СРСР (в Ашхабаді). Значення Червоної книги СРСР в охороні рідкісних видів полягало в першу чергу в тому, що вона стала підґрунтям для законодавчих актів, спрямованих на охорону тваринного й рослинного світу. За своєю суттю вона становить науково обґрунтовану програму практичних заходів з порятунку рідкісних ви-

дів. Неоціненною є роль Червоної книги як засобу виховання й пропаганди розумного і дбайливого ставлення до тварин і рослин взагалі й рідкісних, зокрема. Із другої половини 80-х років у СРСР розпочалася підготовка до випуску регіональних Червоних книг про рідкісні види тварин і рослин у масштабах республік, областей, автономних округів. Це було викликано нагальною потребою в охороні рідкісних видів і форм тварин та рослин у регіонах, а також швидким зростанням самостійності місцевих властей і бажанням самостійно вирішувати свої природоохоронні проблеми. Матеріали Червоної книги СРСР лягли в основу республіканських Червоних книг, зокрема, Червоної книги Росії, а потім нових незалежних держав.

Повертаючись у минуле, зазначимо, що в Радянському Союзі перша Червона книга була затверджена 12 березня 1974р. Наказом Мінсільгоспу СРСР від 16 жовтня 1974 р., № 428 «Про рідкісних та тих, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин та рослин СРСР – Червоної книги СРСР» [8]. Було також затверджено Положення про неї. А 27 листопада 1974 р. на науково-технічній раді Міністерства сільського господарства СРСР було розглянуто і схвалено кінцевий варіант списку надземних хребетних тварин, які підлягають до

занесення в Червону книгу СРСР [16]. Рішення про занесення того чи іншого виду до неї закріплювалося за Мінсільгоспом СРСР за згодою Ради Міністрів Союзних Республік.

У 1974 р. СРСР підписав Конвенцію про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення. Постановою Уряду СРСР від 4 жовтня 1976 р., № 612 «Про затвердження Конвенції міжнародної торгівлі видами дикої фауни і флори, які знаходяться під загрозою зникнення, та заходів з виконання цієї Конвенції» [9]. Вона встановлювала заборону на добування диких тварин і рослин, торгівля якими регулюється нею.

У 1978 р. Мінсільгосп СРСР було здійснено офіційне видання Червоної книги СРСР. Занесені рідкісні й перебуваючі на межі зникнення види тваринного й рослинного світу в Червону книгу СРСР і Червоні книги союзних республік знайшли своє відбиття в ст.26 Закону СРСР від 25 липня 1980 р. «Про охорону та використання тваринного світу» [11; 1980. – № 27. – Ст. 530]. На той момент далеко не всі питання правового положення Червоної книги були вирішені досить чітко. МСОП не мав обов'язкової юридичної сили, бо був створений і затверджений неурядовою організацією. Але

з часом йому стали надавати більше політичного спрямування. МСОП звернувся до держав і народів про прийняття ефективних заходів по охороні рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення видів, проінформував про види, які потребують міжнародно-правової охорони, а також про природоохоронну роботу, яку провадять державні органи й міжнародні організації [5, с.45]. Однак його діяльність можна вважати стимулом до укладення багатосторонніх конвенцій, договорів та угод [1, с. 55, 56].

У зв'язку з посиленням юридичного значення Червоної книги 12 квітня 1983р. приймається постанова Ради Міністрів СРСР № 313 «Про Червону книгу СРСР» [6], у якій установлюється низка нових положень про її ведення, вдосконалюється режим правової охорони внесених в неї видів. Ведення Книги було покладено на Мінсільгосп СРСР за участю Академії наук СРСР, Міністерства рибного господарства СРСР і Державного комітету СРСР з лісового господарства [15].

Кричущі факти погіршення становища рідкісних видів тварин на просторах колишнього СРСР, майже повна інформаційна ізоляція фахівців, які раніше активно співпрацювали, наводили на думку про безперспективність спроб зберігати при-

роду та її компоненти поодиночі. Ситуація дещо змінилася з прийняттям Закону СРСР від 25 червня 1980 р. «Про охорону та використання тваринного світу», який набрав чинності після оприлюднення першого видання Червоної книги СРСР. Тому закономірно, що в 1992 р. країни СНД уклали Угоду про взаємодію у сфері екології та охорони навколишнього природного середовища [19].

Беручи приклад з естонських учених, українські ботаніки М.І. Котов і В.І. Чопик у 1962-1963 р. розпочинають підготовку аналогічних списків рідкісних видів рослин для України, але до розроблення структури Червоної книги УРСР приступили лише в 1975 р., коли в Москві й Ленінграді відбулися Міжнародні ботанічні з'їзди. На той час Державний комітет охорони природи УРСР створив комісію зі спеціалістів, а через рік, 4 серпня 1976 р., Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заснування книги рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення, видів тварин і рослин УРСР» [10]. Цим же документом було затверджено перше Положення про Червону книгу України, ведення якої покладалося на Академію наук УРСР.

Уперше Червона книга УРСР була випущена в 1980 р. одним виданням, до якої було

занесено 151 вид судинних рослин, 85 видів (підвидів) тварин. Протягом часу, що минув після її виходу, продовжувалося дослідження рідкісних видів флори та фауни, їх видового складу. У зв'язку з дедалі зростаючим антропогенним впливом на рослинний і тваринний світ вивчався стан популяцій, нагромаджувалися нові відомості про динаміку чисельності видів, темпи відновлення або скорочення їх ареалів, життєвості тощо. Критично були переглянуті старі списки рідкісних видів флори і фауни.

На початку 90-х років ХХ ст. ситуація в державі кардинально почала змінюватись. У 1992 р. Україна, як правонаступниця СРСР, на своїй території визнала готовність наслідувати певний міжнародний правовий порядок. Постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. затверджено нове Положення про Червону книгу України, яке стало основним державним документом з питань охорони тваринного й рослинного світу. Для підготовки нового видання необхідно було зібрати узагальнені дані про сучасний стан тварин, рослин і грибів країни, які перебувають під загрозою зникнення, і заходи щодо їх збереження й науково обґрунтованого відтворення.

На сьогодні питання охорони видів фауни і флори, занесених до Червоної книги України,

регулюється Законом України 7 лютого 2002 р., № 3055-III «Про Червону книгу України» [7; 2002. – № 30.- Ст. 201], постановами Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2004 р., № 1176 «Про національну комісію з питань Червоної книги України» [12], від 1 червня 1993 р., №399 «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесених до Червоної книги України» [13], наказами Мінприроди від 1 лютого 1993 р., № 3 «Про затвердження Інструкції про порядок видачі дозволів на добування(збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, форм клопотання та бланків дозволів на таке добування» [14], і від 14 червня 1999 р., № 129 «Про затвердження Порядку справляння компенсації за добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України».

Найбільшим досягненням українського права з охорони біорізноманіття було прийняття Верховною Радою Закону «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 р. до якого увійшли основні розділи Положення про Червону книгу України [7].

Цей Закон є головним нормативно-правовим актом, що регулює відносини, пов'язані з веденням Червоної книги, охо-

роною, використанням і відтворенням рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення видів тваринного й рослинного світу, занесених до цієї Книги з метою запобігання їх зникнення з природного середовища, забезпечення збереження їх генофонду. Відповідно до ст. 3 зазначеного Закону, Червона книга є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних видів фауни і флори в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. У ній узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного й рослинного світу й заходи щодо їх збереження й відтворення. Червона книга служить підґрунтям для розроблення й реалізації програм (планів дій), спрямованих на охорону й відтворення біорізноманіття [17].

Оцінка стану правового регулювання охорони біорізноманіття в Україні змушує визнати, що законодавство в цій сфері не відповідає в повному обсязі суспільним потребам. Існуючі прогалини, декларативність окремих норм, закріплені у законі, відсутність їх розвитку на рівні підзаконної нормотворчості, використання юридично невизначених категорій і термінів, усічених правових механізмів охорони знижують ефективність зусиль зі збереження рідкісних і

зникаючих видів тварин. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості й активним освоєнням нових територій людство зіткнулося з деградацією й забеллю природних ландшафтів і зникненням деяких видів фауни і флори. Зрозуміло, що в першу чергу з подібними результатами науково-технічного прогресу зіткнулися найбільш розвинені країни.

Чинним законодавством України встановлено комплекс норм щодо охорони рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення видів тварин і рослин. Згідно зі ст. 64 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» перебуваючі в природних умовах на території України ці види тварин і рослин підлягають особливій охороні й заносяться до Червоної книги.

Обов'язок лісокористувачів щодо забезпечення охорони біорізноманіття визначено Лісовим кодексом України (ст. 18). У Законі України «Про тваринний

світ» (ст. 44) встановлено вимогу стосовно особливої охорони рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення в природних умовах на території України видів тварин і занесення їх до Червоної книги.

Зазначимо, що законодавство про природно-заповідний фонд і Червону книгу України, як складники природоохоронного права, потребують більшої уваги з боку як учених, так і законодавця. Значення її видання надзвичайно велике. Матеріали, що містилися в Червоній книзі СРСР, лягли в основу перш за все республіканських таких видань (зокрема, Червоної книги РФ), а вже потім таких же видань країн СНД.

Насамкінець наголосимо, що ідея видання Червоної книги за 50 років її існування пустила в нашому суспільстві глибокі корені. Ця Книга, як ніяка інша, що стосується охорони природи, є популярною і зрозумілою. Саме це підкреслює її вагомое значення у справі збереження біорізноманіття.

Список літератури: 1. *Адыханов Ф.* Правовое значение Красной книги // Соц. законность. – 1986. – № 9. – С. 55,56. 2. *Алексеев С.С.* Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА – М, 1998. – 700 с. 3. *Колбасов О.С., Дичюте Д.П.* Юридическое значение Красной книги // Пробл. охраны редких животных: Сб. науч. тр. – М.: ЦНИЛ Главохоты РСФСР. – 1987. – С. 14-24. 4. Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой уничтожения // Ведом. Советов СССР. – 1989. – № 7. – Ст. 49. 5. *Макеев А.* Книга на всю жизнь // Природа и человек. – 1987. – № 11. – С. 42-47. 6. О Красной книге СССР: Пост. Совета Министров СССР от 12.04.1983 г., № 313 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://bestpravo.ru/ussr/data02/tex13114.htm>. 7. Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 р., №3055-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 201. 8. О редких и находящихся под угрозой

исчезновения видах животных и растений СССР – Красной книги СССР: Приказ Минсельхоза РСФСР от 16.10.1974 г., № 428 // Тип. правила охоты в РСФСР: Утв. Приказом Главохоты РСФСР от 01.03.1974 г., № 66. – М.: Главохота РСФСР, 1974. – 21 с. **9.** Об утверждении Конвенции международной торговли видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой уничтожения, и мероприятий по выполнению этой Конвенции: Пост. Правительства СССР от 04.08.1976 г., № 612 // Свод законов СССР. – 1990. – Т.4. – 500 с. **10.** Про застосування книги рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення видів тварин і рослин УРСР: Пост. Ради Міністрів УРСР від 04.08.1976 р., № 513 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_062 **11.** Об охране и использовании животного мира: Закон СССР от 25.06.1980 // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1980. – № 27. – Ст. 530. **12.** Про національну комісію з питань Червоної книги України: Пост. КМУ від 08.09.2004 р., № 1176 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 36. – Ст. 2399. **13.** Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесених до Червоної книги України: Наказ Мінприроди України від 01.06.1993 р., № 399 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_058. **14.** Про затвердження Інструкції про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, форм клопотання та бланків дозволів на таке добування: Наказ Мінприроди України від 01.02.1993 р., № 3 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_024. **15.** Сборник нормативных актов по охране природы. – М.: ЦНИЛ Главохоты РСФСР, 1976. – 461 с. **16.** СП РСФСР. – 1983. – № 12. – Ст. 56. **17.** Флинт В. Е. Стратегия сохранения редких видов в России: теория и практика. – М., 2004. – 376 с. **18.** Чашкин П. В. Правовая охрана редких и исчезающих видов животных: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. – М., 2007. – 218 с. **19.** Соглашение о взаимодействии в области экологии и охраны окружающей природной среды. СНГ; Угода, Міжнародний документ від 08.02.1992р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_059.

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ КРАСНОЙ КНИГИ УКРАИНЫ Герасименко Я.А.

Проанализирован историко-правовой аспект создания Красной книги Украины, начиная с Международного союза охраны природы. Затронуты и рассмотрены вопросы ее правового значения.

Ключевые слова: Красная книга, историко-правовой аспект, первые источники, сравнительный анализ.

HISTORICAL AND LEGAL BASIS OF CREATION RED BOOK OF UKRAINE Gerasimenko J.A.

Analyzed the historical and legal aspect of the creation of the Red Book of Ukraine, starting with the IUCN. Issues of its legal significance are raised and addressed.

Key words: Red Book, historical and legal aspect, the first sources, a comparative analysis.

Надійшла до редакції 01.11.2010 р.